

УДК 911.5

ШМАГЕЛЬСЬКА М.О.

**ВПЛИВ АНТРОПОГЕННОГО ЧИННИКА НА ЛАНДШАФТИ
(НА ПРИКЛАДІ ПОДІЛЬСЬКОГО ПОБУЖЖЯ)**

Оптимізація природного середовища, раціональне природокористування є найважливішими завданнями держави. Розробка природоохоронних заходів з метою прогнозування змін ландшафтних комплексів (ЛК) під впливом антропогенного чинника (діяльності людини) повинна базуватись на антропогенних та історико-географічних дослідженнях. Такі дослідження відображають процеси становлення демографічних, селитебних і виробничих систем та процеси їх антропогенної трансформації; виявляють часові, просторові та соціальні особливості формування антропогенних ландшафтів.

Вплив антропогенного чинника на ландшафтні комплекси розкрито у

працях Л.І. Воропай [6]. Його необхідно визначати в історичному та географічному аспектах. Лише при взаємодії двох напрямів можна виявити закономірності формування та функціонування ландшафтних комплексів. На важливості такого діяхронічного підходу наголошував В.С. Жекулін [8]. Тим більше, що у роботах відомих істориків (М.М. Грушевського, В.Д. Отамановського, В.Б. Антоновича, Ю.І. Сіцінського, Л.В. Баженова та ін.), які займалися історичними дослідженнями Поділля, та в більшості актових матеріалів не простежуються особливості природокористування при взаємодії суспільства та природи. Спостерігається також нерівномірність розподілу історичних матеріалів як за періодами господарського освоєння, так і за окремими групами ландшафтів, що значно ускладнює проведення таких досліджень. Різна забезпеченість документованими джерелами (ревізіями, люстраціями, актовими матеріалами), а також картографічними, статистичними та кадастровими матеріалами спричинює часткову інформативність про стани ландшафтів деяких періодів.

Завданням цього дослідження є простежити та розкрити вплив антропогенного чинника на ландшафтні комплекси і визначити його роль у формуванні, розвитку та становленні антропогенних ландшафтів Подільського Побужжя.

Вплив антропогенного чинника виявляється при дослідженні процесу взаємодії суспільства і природи, де активною та визначальною складовою є суспільство. Ландшафт, як компонент природи, також впливає на розвиток господарства і його продуктивність, на систему розселення і кількість населення. Природне середовище впливає на життя людей та на суспільне виробництво як цілісна система. Взаємодія кожного окремого природного компонента залежить від усіх інших. Так, вплив ландшафту на заселеність та освоєність території можна простежити за допомогою розрахунків співвідношення кількості сільського населення та розораності території [6].

В працях дослідників, взаємодія між суспільством та природою виражається системою “населення – господарство – ландшафт” [5, 11]. Вплив антропогенного чинника та, як наслідок, антропогенно змінені ландшафти – результат взаємодії трьох складових цієї системи. У кожен історичний проміжок часу відношення населення – господарство – ландшафт взаємообумовлені.

Вплив антропогенного чинника на будь-яку територію характеризується довготривалою направленістю, поступовим розвитком та якісним ускладненням процесу, рухом від нижчих рівнів (полювання, зміна окремих видів тварин) до вищих, складних рівнів (техногенез, використання та зміна всіх компонентів ландшафтів). Цей розвиток можна назвати *антропогенним процесом*, який включає соціальні, науково-технічні та демографічні явища [5]. Швидкість антропогенного процесу визначається зміною соціально-економічних формацій, розвитком техніки, науки, суспільного виробництва, ростом чисельності населення. Саме вони викликають якісні зміни ЛК, створюють в них нові типи систем та комплексів. Дія антропогенного чинника є свідомою, цілеспрямованою, для неї характерні можливість контролю та регулювання процесів впливу.

Антропогенний процес, в залежності від характеру та глибини його впливу, включає чотири рівня антропогенної трансформації: 1) кількісні зміни речовинного складу, які швидко самовідновлюються та якісні антропогенні зміни біогенних компонентів, зв'язків і структури фацій приблизно на 25% площі

території; 2) антропогенне порушення (багатостороннє, стихійне, нерегульоване використання) та корінні зміни біогенних і гідрокліматичних компонентів урочищ та фацій на 50% площі території; 3) антропогенне порушення – корінні зміни всіх компонентів, структури морфологічних одиниць на 75% площі території; 4) конструювання та створення природно-технічних систем (цілеспрямований та керований вплив) [8].

Антропогенний чинник не завжди має вирішальне значення у формуванні ландшафтних комплексів. В.С. Жекулін зауважує: “Треба розрізняти час першого заселення території людиною, від періоду зміни ландшафтної структури, що відбувалися під впливом активної господарської діяльності населення” [9]. Час, коли діяльність людини стає одним з чинників розвитку ландшафту, але не відіграє вирішальної ролі в цьому розвитку можна визначити як *допромисловий*. ЛК цього періоду, їх виникнення, існування, розвиток та зміни є результатом сільськогосподарської діяльності. Вона виявляється у виникненні та розповсюдженні різних форм господарства, що поступово замінюють одна одну, щільності, динаміці та системі населення.

Антропогенний чинник – це, в першу чергу, соціально-економічні та демографічні процеси. Соціальна структура суспільства визначає форму власності на природні ресурси, рівень розвитку виробничих сил, техніки і науки, характер суспільних відносин. Вона обумовлює ступінь впливу суспільства на природу, глибину її перетворення. Активність процесів взаємодії суспільства і природи залежить від кількісного та якісного складу населення (демографічні процеси). Між чисельністю населення та ступенем його впливу на ЛК існує тісна, але дуже складна залежність. Археолог А. Томашевський [13] визначає: “Швидка поява в середній течії Південного Бугу городищ із сформованою давньоруською матеріальною культурою розвиненого X ст. є відображенням широкомасштабного поселення і появи тут уличів... Нове масове заселення фіксується на цій території лише в XIII ст.”

Розвиток соціально-економічних процесів, процесів заселення і господарського освоєння обумовлений формуванням селитебних, сільськогосподарських, лісогосподарських, водогосподарських, транспортних, виробничо-технічних систем.

Розвиток селитебних процесів (процесів заселення) на території Подільського Побужжя йшов нерівномірно в просторі та часі. З кількістю населення пов’язані форми господарства та ступінь освоєння території. У межах Подільського Побужжя в неоліті людина переходить від виключно привласнюючих форм господарства (мисливство, рибальство, збиральництво), що панували впродовж тисячоліть, до нових, відтворюючих форм – землеробства і скотарства. Характер землеволодіння значно впливає на людність та площу заселених територій. Умови розвитку сільського господарства визначаються співвідношенням всіх компонентів [12].

Системи землеробства еволюціонують в залежності від загального росту продуктивних сил і розвитку землеробської техніки та агрономічних знань, від змін в соціально-економічному житті країни загалом і, особливо, в становищі селянства. В XVII ст. на Поділлі існували різні системи землеробства: вогнево-вирубна, перелогова, двопільна, трипільна. Кожна з них на різних етапах розвитку сільського господарства виправдовувала себе, маючи свої переваги та недоліки. У XVIII ст. одночасно з трипільною системою, яка була найпрогресивнішою,

існувала система урегульованих та нерегульованих перелогів. До першої половини XIX ст. не існувало усталеної системи землеробства. Надалі землекористувачі почали враховувати характер ландшафту, диференційовано підходити до використання всіх видів сільськогосподарських угідь. Продуктивність земель завжди була в основі природокористування.

Крім соціально-економічних та демографічних процесів, до антропогенного чинника належать історико-географічні умови (міжусобні війни, татаро-монгольське нашествя, I та II світові війни). Тривалий час на різних етапах розвитку Подільське Побужжя входило до складу різних держав: Київської Русі, Речі Посполитої, Литви, Польщі, Австро-Угорщини, Росії. Окремі частини території часто займали прикордонне положення, виконуючи захисні функції, і неодноразово включалися у військові дії. Так з'являлися міста-фортеці.

Наприкінці XVIII ст. на Поділлі починають домінувати ландшафти з інтенсивними господарськими функціями. Ландшафти, що зберегли природний тип рослинності стали фрагментарними. Змінюється їх структура і динамічні властивості.

Ландшафтна структура ускладнюється швидкими темпами у зв'язку з розвитком природокористування та супутніми йому прискореними природними і антропогенними процесами. Постійно виникають нові антропогенні форми рельєфу, ерозія змінює і рельєф, і структуру ґрунтового покриву. Містобудівництво, техногенні перетворення сприяють ускладненню контрастності і структурованості в ландшафті. У зміні ландшафтних комплексів спостерігається два протилежних явища: *спрощення та ускладнення*. Спрощення ландшафтної структури у зв'язку з вирубуванням лісів та неможливістю нового лісоутворення внаслідок використання земель під землеробство й скотарство та ускладнення – внаслідок появи ЛК різної ступені окультуреності при розвитку землеробства та лісорозведення. Починаючи з XV ст. переважають процеси ускладнення ЛК.

Період, коли антропогенний чинник стає провідним в розвитку ландшафтних комплексів, визначається значними змінами в їх структурі. В першу чергу цьому сприяли зміни в кількості населення Поділля та розвиток сільського господарства. Зміни соціально-економічних формацій викликають глибоку, якісну перебудову процесів розселення та селитебного процесу, територіальної структури. Визначено, що на соціально-економічній базі феодалізму відбувається інтенсивне заселення території, формування густої сітки населених пунктів, перших міст. Також значний приріст населення припав на XIX ст., коли більша частина поміщицьких земель була продана селянам. В 1913 р. їм належало більше 60% всієї землі [6].

Селянство складало головну виробничу масу населення та в демографічному відношенні домінувало [13]. В результаті праці самих селян розвивалося сільське господарство – вони зробили найбільший внесок у вдосконалення знарядь обробітку ґрунту (рала, плуга і т.д.), вивели нові сорти зернових і технічних культур, нові породи худоби. Досить успішно розвивались різноманітні ремесла, що також накладало свій відбиток на весь соціально-економічний потенціал суспільства. Щільне скупчення заселення та екстенсивна експлуатація, без змін традиційних способів господарювання, могли підірвати природний виробничий ресурс й зробити його просто територією пересування кочовиків внаслідок еколого-господарської кризи. Саме селянське заселення було

територіально і фізико – географічно найбільш наближене та безпосередньо пов'язане з конкретними природно – виробничими властивостями і умовами місцевості, у значній мірі визначалося ними і одночасно змінювало їх [12].

Ландшафтні комплекси сучасної території Подільського Побужжя пройшли складний шлях природно-антропогенного розвитку. Він тривав протягом кількох тисяч років і характеризується поступовим зростанням, а потім переважанням антропогенного чинника. Соціально-економічні та демографічні процеси, закономірності їх розвитку обумовили формування селитебних, сільськогосподарських, лісогосподарських, водогосподарських, транспортних, виробничо-технічних систем. У зміні ландшафтних комплексів спостерігаються явища спрощення і, в той же час, ускладнення ландшафтної структури. Період, коли антропогенний чинник стає провідним в розвитку ландшафтних комплексів, визначається значними змінами в їх структурі.

Вивчення впливу антропогенного чинника необхідне для виявлення закономірних змін природних процесів, систем і комплексів під впливом господарської діяльності людини та створення наукової бази для управління та регулювання процесами формування антропогенних ландшафтів.

1. Баженов Л.В. Историче краезнаство Правобережної України. XIX - поч. XX ст. – Хмельницький, 1995. – 390 с. 2. Багалій Д.І. Нарис історії України: Доба натурального господарства. – К.: Час, 1994. – 288 с. 3. Беленький И.Л. Роль географического фактора в отечественном историческом процессе. Аналитический обзор. – М., 2000. – 112 с. 4. Воропай Л.І., Куница М.Н. Селитебные геосистемы физико-географических районов Подолии. – Черновцы: ЧГУ, 1982. – 90 с. 5. Воропай Л.И. Роль антропогенного фактора в развитии географической оболочки. – Черновцы: ЧГУ, 1975. – 74 с. 6. Горленко В.Ф., Бойко І.Д. Народна землеробна техніка українців (історико-етнографічна монографія). – К.: Наукова думка, 1971. – 170 с. 7. Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України. – Вінниця: Арбат, 1998. – 292 с. 8. Жекулин В.С. Историко-географические аспекты природопользования // Взаимодействие общества и природы в процессе общественной волюции. – М., 1981. – С. 8-17. 10. Куракова Л.И. Современные ландшафты и хозяйственная деятельность. – М.: Просвещение, 1983. – 159 с. 11. Романчук С.П. Локализация, структура и динамика антропогенных ландшафтов прошлого (методы исследований) // Взаимодействие общества и природы в процессе общественной эволюции. – М., 1981. – С. 68-78. 12. Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). – К.: Шлях, 2003. – 232 с. 13. Томашевський А.П. Нарис історії та екології заселення Східного Поділля слов'яно-руської доби // Археологічні студії. – К.-Чернівці: Зелена Буковина, 2003. – С.132-160.

Investigation of human activity's influence on the landscape complexes. Its role in the process of formation of Podyl Pobughy's anthropologic landscape. Space and time changing characterize the process of interaction of society and nature.